

**ĐẠI HỌC THÁI NGUYÊN
TRƯỜNG ĐẠI HỌC SƯ PHẠM**

NGUYỄN THỊ HIỀN

**ĐẶC ĐIỂM LỊCH SỬ - VĂN HOÁ
CỦA ĐỊA DANH HUYỆN HOA LƯ - NINH BÌNH**

LUẬN VĂN THẠC SĨ NGÔN NGỮ HỌC

THÁI NGUYÊN, NĂM 2010

**ĐẠI HỌC THÁI NGUYÊN
TRƯỜNG ĐẠI HỌC SƯ PHẠM**

NGUYỄN THỊ HIỀN

**ĐẶC ĐIỂM LỊCH SỬ - VĂN HOÁ
CỦA ĐỊA DANH HUYỆN HOA LƯ - NINH BÌNH**

**Chuyên ngành: Ngôn ngữ học
Mã số: 60 22 01**

LUẬN VĂN THẠC SĨ NGÔN NGỮ HỌC

**NGƯỜI HƯỚNG DẪN KHOA HỌC:
PGS. TS. HÀ QUANG NĂNG**

THÁI NGUYÊN, NĂM 2010

MỞ ĐẦU

1. Lý do chọn đề tài

1.1. Địa danh học là một ngành khoa học nghiên cứu tên đất trên các mặt từ nguyên, tính xã hội, quy luật cấu thành của nó nhằm thiết thực phục vụ cho nhiều ngành khoa học khác.

1.2. Địa danh liên quan chặt chẽ đến lịch sử, văn hóa, cư dân của một vùng nhất định. Địa danh lưu giữ những trầm tích của lịch sử, văn hóa, phong tục, tập quán của cư dân ở một vùng đất. Nghiên cứu địa danh sẽ giúp nghiên cứu văn hóa, lịch sử của vùng đất ấy.

Địa danh là một trong những chứng cứ quan trọng để tìm hiểu quá trình hình thành của một bộ tộc, một dân tộc ở các mặt địa lý, tổ chức xã hội... qua các thời kì. Địa danh giúp khám phá sự ảnh hưởng và tác động của những nhân tố bên ngoài vào cách đặt tên địa danh: đất nước học, tôn giáo, tín ngưỡng, lịch sử tộc người...

1.3. Địa danh cũng là những đơn vị được cấu tạo từ chất liệu ngôn ngữ, là biểu hiện của ngôn ngữ. Nghiên cứu địa danh cũng đồng thời góp phần phản ánh đời sống ngôn ngữ.

1.4. Hoa Lư - vùng đất tươi đẹp, giàu tiềm năng và truyền thống cách mạng - xưa kia từng là kinh đô của các triều đại phong kiến Việt Nam trong suốt gần nửa thế kỉ. Khảo sát hệ thống địa danh huyện Hoa Lư sẽ làm sáng rõ một chặng đường lịch sử lâu dài và hào hùng của dân tộc ta, giúp chúng ta học tập, giữ gìn truyền thống văn hóa dân tộc, đồng thời góp phần vào việc phát triển kinh tế, văn hóa, xã hội, và mở rộng phát triển du lịch của huyện Hoa Lư nói riêng, tỉnh Ninh Bình nói chung.

Với những lý do trên, chúng tôi chọn đề tài “*Đặc điểm lịch sử - văn hóa của địa danh huyện Hoa Lư - Ninh Bình*” làm đối tượng nghiên cứu của luận văn.

2. Đối tượng nghiên cứu

Đối tượng nghiên cứu của luận văn là các địa danh địa hình thiên nhiên, đơn vị dân cư, và công trình nhân tạo của huyện Hoa Lư và đặc điểm ngôn ngữ, văn hóa, lịch sử của một số địa danh thuộc huyện Hoa Lư.

3. Lịch sử vấn đề

3.1. Vấn đề nghiên cứu địa danh trên thế giới

Việc nghiên cứu địa danh được phát triển từ lâu trên thế giới. Ở Trung Quốc, ngay từ thời Đông Hán (32- 39), Ban Cố đã ghi chép hơn 4000 địa danh, trong đó một số đã được giải thích rõ nguồn gốc và ý nghĩa.

Ở các nước phương Tây, bộ môn địa danh học chính thức ra đời vào cuối thế kỉ XIX. Năm 1872, JJ.Eghi (Thụy Sĩ) viết cuốn "*Địa danh học*". Năm 1903, J.W Nagl (Áo) cũng cho ra đời tác phẩm "*Địa danh học*". Thời kì đầu, các tác phẩm địa danh học chú trọng khảo chứng nguồn gốc địa danh.

Từ thế kỉ XX, bước vào giai đoạn nghiên cứu tổng hợp về địa danh, Gi.Glliénon viết "*Át lát ngôn ngữ Pháp*", nghiên cứu địa danh theo hướng phát triển địa lý học. Năm 1926, A.Dauzat (Pháp) đã viết: "*Nguồn gốc và sự phát triển địa danh*", đề xuất phương pháp văn hóa địa lý học để nghiên cứu các lớp niên đại của địa danh.

Từ những năm 60 của thế kỉ XX, hàng loạt công trình nghiên cứu về vấn đề này ra đời, đáng chú ý là các công trình nghiên cứu của các nhà địa danh học Xô Viết. Chẳng hạn, E.M.Murzaev với tác phẩm "*Những khuynh hướng nghiên cứu địa danh học*" (1965). A.V.Superanxkaja với tác phẩm "*Địa danh là gì?*" (1985) đã đi sâu vào vấn đề nhận diện và phân tích địa danh. A.I.Popov (1964) lại đưa ra những nguyên tắc cơ bản của công tác nghiên cứu địa danh, trong đó chú trọng hai nguyên tắc chính là phải dựa vào tư liệu lịch sử của các ngành ngôn ngữ học, địa lí học, sử học và phải thận trọng khi sử dụng phương pháp thành tố để phân tích ngữ vi của địa danh. Tác

giả I.A.Kapenco (1964) lại nghiên cứu địa danh học về mặt đồng đại, N.V.Podonxkaja khi phân tích, lý giải địa danh mang những thông tin gì cũng đã góp phần làm cho việc nghiên cứu địa danh ngày càng đi sâu vào bản chất.

Bên cạnh những công trình của các nhà địa danh học Xô Viết, các nhà nghiên cứu địa danh ở nhiều quốc gia cũng có những đóng góp không nhỏ trong lĩnh vực này. Ch.Rostaing (1965) với tác phẩm "*Les noms de lieux*" đã nêu ra hai nguyên tắc nghiên cứu địa danh là phải tìm ra các hình thức cổ của các từ cấu tạo địa danh và muốn biết từ nguyên của địa danh thì phải dựa trên kiến thức ngữ âm học địa phương. Chuyên luận này đã bổ sung thêm cho vấn đề mà A.I.Popov đã nêu ra trước đó.

Ngày nay, địa danh học ngày càng được chú ý và phát triển. Những công trình nghiên cứu ở nhiều nước đã minh chứng cho sự phong phú, đa dạng của địa danh cũng như những vấn đề nghiên cứu trong lĩnh vực này.

3.2. Vấn đề nghiên cứu địa danh ở Việt Nam

Ở Việt Nam, vấn đề địa danh được quan tâm từ rất sớm. Các tài liệu: "*Tiền Hán thư*", "*Địa lí chí*", "*Hậu Hán thư*", "*Tấn thư*" thời Bắc thuộc có đề cập đến địa danh Việt Nam nhưng do người Hán viết, phục vụ trực tiếp cho công cuộc xâm lược nước ta.

Từ thế kỉ XV, việc nghiên cứu địa danh mới được các nhà nghiên cứu Việt Nam chú ý. Lúc này các địa danh được thu thập, tìm hiểu về nguồn gốc và ý nghĩa. Tiêu biểu là các tác phẩm "*Dư địa chí*" của Nguyễn Trãi, "*Lịch triều hiến chương loại chí*" của Phan Huy Chú, "*Phủ biên tạp lục*" của Lê Quý Đôn...

Cùng với xu hướng phát triển của ngôn ngữ học, đặc biệt là của địa danh học trên thế giới, vấn đề nghiên cứu địa danh ở Việt Nam có được những bước tiến đáng kể hơn từ những năm 1960 trở đi. Năm 1964, Hoàng Thị Châu với bài viết "*Mối quan hệ về ngôn ngữ cổ đại ở Đông Nam Á qua*

một vài tên sông" được xem như là người cắm cột mốc đầu tiên trong nghiên cứu địa danh dưới góc nhìn ngôn ngữ học. Năm 1991, Lê Trung Hoa với tác phẩm *"Địa danh ở thành phố Hồ Chí Minh"* đã đưa ra những vấn đề lý thuyết làm cơ sở cho sự phân tích và chỉ ra các đặc điểm về cấu tạo, nguồn gốc, ý nghĩa... của các địa danh thuộc thành phố Hồ Chí Minh. Đến năm 1996, Nguyễn Kiên Trường với luận án PTS *"Những đặc điểm chính của địa danh Hải Phòng"* đã phát triển, bổ sung thêm những vấn đề mà Lê Trung Hoa đã đưa ra trước đó. Tiếp sau đó là luận án TS của Từ Thu Mai *"Nghiên cứu địa danh Quảng Trị"* (2004), Phan Xuân Đạm với *"Địa danh Nghệ An"* (2005). Ngoài ra còn có khá nhiều các luận văn thạc sĩ, đề tài nghiên cứu khảo sát địa danh ở nhiều địa phương đã được công bố. Những công trình này đều có những đóng góp đáng kể trong việc nghiên cứu địa danh học dưới góc độ ngôn ngữ học.

Ngoài ra, còn một số công trình ra đời dưới dạng sách, từ điển, sổ tay như các công trình của Trần Thanh Tân, Đinh Xuân Vịnh... Các công trình này đều nghiên cứu một cách công phu nhưng nặng về tập hợp tư liệu, tính lý thuyết chưa cao.

3.3. Vấn đề nghiên cứu địa danh ở huyện Hoa Lư

Địa danh Hoa Lư là đối tượng hết sức mới mẻ, chưa có công trình nào đi sâu nghiên cứu. Hiện chỉ có một số bài báo, cuốn sách đề cập tới một vài địa danh nổi tiếng của huyện Hoa Lư như cuốn sách *"Cố đô Hoa Lư lịch sử và danh thắng"* (1998) của Lã Đăng Bật, cuốn *"Hoa Lư - di tích và danh thắng"* (2009) của Nguyễn Thị Kim Cúc hay những tác phẩm ghi lại những truyền thuyết liên quan đến một vài vùng đất ở Hoa Lư như *"Truyền thuyết Đinh - Lê"* (2000) của Trương Đình Tường...

4. Mục đích và nhiệm vụ nghiên cứu

4.1. Mục đích nghiên cứu

Qua việc nghiên cứu hệ thống địa danh của huyện Hoa Lư, luận văn hướng tới việc tìm ra quy luật cơ bản cũng như những nét đặc thù về cấu tạo, ý nghĩa, nguồn gốc, phương thức định danh và mối quan hệ với các nhân tố lịch sử, địa lí, văn hóa... của hệ thống địa danh huyện Hoa Lư.

4.2. Nhiệm vụ nghiên cứu

- Tìm hiểu các vấn đề lý thuyết về địa danh và địa danh học.
- Điều tra, khảo sát các địa danh của huyện Hoa Lư.
- Miêu tả, phân tích hệ thống địa danh về các mặt: cấu tạo, ý nghĩa, phương thức định danh.
- Chỉ ra đặc điểm văn hóa - lịch sử qua hệ thống địa danh của huyện Hoa Lư.

5. Phương pháp và tư liệu nghiên cứu

5.1. Phương pháp nghiên cứu

Để tiến hành nghiên cứu đề tài này, chúng tôi sử dụng kết hợp các phương pháp sau:

- Phương pháp điều tra điền dã để thu thập tất cả các địa danh của huyện Hoa Lư.
- Phương pháp thống kê, phân loại: Đây là phương pháp giúp chúng tôi tập hợp và phân loại các địa danh địa hình thiên nhiên, đơn vị dân cư, và công trình nhân tạo của huyện Hoa Lư trên cơ sở thu thập địa danh qua các nguồn khác nhau.
- Phương pháp miêu tả: Phương pháp này được sử dụng để phản ánh những đặc điểm cấu tạo và ý nghĩa của các yếu tố cấu tạo trong phức thể địa danh.
- Phương pháp phân tích - tổng hợp: Dựa vào các cứ liệu ngôn ngữ, đặc điểm tâm lý của con người và quan hệ giữa ngôn ngữ và văn hóa, nghiên cứu một số địa danh để tìm hiểu xuất xứ, nguồn gốc của một số địa danh nổi tiếng trong huyện Hoa Lư.

5.2. Tư liệu nghiên cứu

Với mục đích phản ánh đầy đủ, trung thực hệ thống địa danh của huyện Hoa Lư, chúng tôi đã tiến hành tập hợp các tư liệu cần thiết từ những nguồn sau:

- Niên giám thống kê của tỉnh Ninh Bình và huyện Hoa Lư.
- Tư liệu điều tra điền dã để thu thập tư liệu, ghi chép, bổ sung các thông tin của từng địa danh.
- Bản đồ các loại của huyện Hoa Lư.
- Một số công trình nghiên cứu về kinh tế, văn hóa, lịch sử của huyện Hoa Lư.
- Những tài liệu lưu giữ ở chính quyền địa phương.

6. Ý nghĩa lý luận và thực tiễn của đề tài

Từ trước tới nay địa danh Hoa Lư hầu như không được khảo sát và nghiên cứu. Đây là công trình đầu tiên khảo sát, tìm hiểu một cách đầy đủ, toàn diện, và hệ thống địa danh ở địa bàn này về các phương diện cấu tạo, phương thức định danh và ý nghĩa các địa danh địa hình thiên nhiên, đơn vị dân cư và công trình nhân tạo. Bên cạnh đó luận văn cũng chỉ ra một vài đặc trưng ngôn ngữ - văn hóa - lịch sử của địa danh trong mối quan hệ với địa lý, lịch sử, dân cư và ngôn ngữ. Kết quả nghiên cứu của luận văn về địa danh có thể là tư liệu quý cho ngành địa phương học, cho việc nghiên cứu lịch sử - văn hóa Hoa Lư, góp phần phát triển kinh tế, văn hóa, xã hội, du lịch của địa phương. Đồng thời, kết quả nghiên cứu này có thể sử dụng làm tài liệu tham khảo bổ ích trong việc giảng dạy lịch sử địa phương, trong giáo dục truyền thống, giữ gìn, phát huy những giá trị lịch sử, văn hóa của địa phương.

7. Cấu trúc luận văn

Ngoài phần mở đầu, kết luận, tài liệu tham khảo và phụ lục, luận văn gồm ba chương:

Chương 1: Những cơ sở lý thuyết liên quan đến địa danh và địa danh học

Chương này sẽ trình bày những vấn đề lý thuyết làm cơ sở cho việc triển khai các chương mục tiếp theo. Bên cạnh đó, những vấn đề về địa lý, lịch sử, dân cư, văn hoá trên địa bàn huyện Hoa Lư cùng một số kết quả thu thập và phân loại các địa danh trên địa bàn cũng được trình bày tóm tắt, làm cơ sở cho các phần nội dung của luận văn.

Chương 2: Đặc điểm cấu tạo của địa danh huyện Hoa Lư

Chương này sẽ xác định cấu trúc phức thể địa danh của huyện Hoa Lư gồm thành tố chung và tên riêng. Nội dung của chương sẽ đi sâu tìm hiểu những đặc điểm cấu tạo của địa danh huyện Hoa Lư và các phương thức định danh những địa danh đó.

Chương 3: Đặc điểm lịch sử - văn hóa của huyện Hoa Lư được phản ánh qua hệ thống địa danh.

Chương này sẽ đi sâu vào tìm hiểu những ảnh hưởng của điều kiện địa lý, dân cư, lịch sử, văn hoá đối với các địa danh của huyện Hoa Lư, làm nổi bật một số đặc điểm văn hoá - lịch sử thể hiện trong địa danh huyện Hoa Lư. Đồng thời ở chương này chúng tôi sẽ đi sâu tìm hiểu một số địa danh gắn với đời sống lịch sử, văn hoá ở huyện Hoa Lư.

CHƯƠNG 1:

NHỮNG CƠ SỞ LÝ THUYẾT LIÊN QUAN ĐẾN ĐỊA DANH VÀ ĐỊA DANH HỌC

1.1. KHÁI NIỆM ĐỊA DANH VÀ ĐỊA DANH HỌC

1.1.1. Khái niệm địa danh

Bất cứ một thực thể nào trong thế giới thực tại, khi đã được con người nhận thức, nhận diện, đều được con người gọi tên, đặt tên theo cách này hay cách khác tùy theo từng mục đích, dựa trên những quy ước nhất định ở trong từng hoàn cảnh và không gian sinh tồn cụ thể. Do đó, đặt tên, gọi tên là một nhu cầu thường trực, tất yếu và quan trọng của con người.

Tên đất, tên núi, tên rừng, tên sông, tên biển, tên đường phố... đều là những địa danh (toponym). Một địa danh, xét về mặt logic học, tương đương với một khái niệm; xét về mặt ngôn ngữ học, được cấu tạo từ từ, từ những đơn vị tương đương với từ. Thuật ngữ địa danh, nguyên thủy trong tiếng Hy Lạp có cấu tạo gồm hai bộ phận: topos (địa điểm) và onyma (tên gọi). Như vậy, ý nghĩa chung nhất của thuật ngữ này là “*tên gọi điểm địa lý*”.

Khái niệm địa danh cần phải hiểu theo đúng phạm vi xuất hiện của nó. Nếu hiểu đúng theo lối chiết tự thì “địa danh” là tên đất. Tuy nhiên, khái niệm này cần phải hiểu rộng hơn vì đây chính là đối tượng nghiên cứu của một ngành khoa học. Cụ thể, địa danh không chỉ là tên gọi của các đối tượng địa lý tồn tại trên trái đất. Nó có thể là tên gọi của các đối tượng địa hình thiên nhiên, đối tượng địa lý cư trú hay là công trình do con người xây dựng tạo lập nên.

Địa danh là lớp từ ngữ nằm trong vốn từ vựng của một ngôn ngữ, được dùng để đặt tên, gọi tên các đối tượng địa lý. Vì thế, nó hoạt động và chịu sự